

શબ્દ અને સંવેદનાનું શાશ્વત રૂપ : મંત્રોચ્ચાર

છેલ્લા દોઢસો વર્ષની અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનો વિચાર કરીએ તો સમયાંતરે તેના પ્રવાહને સમૃદ્ધ કરનારાં કવિએ-કવિએ તેની તાસીર બદલાતી રહી છે. દલપતરામની દેશી રાગ અને જોડકણાં સ્વરૂપ કવિતાથી માંડીને નાનાલાલની શબ્દબ્રહ્મથી લઈ નાદબ્રહ્મ સુધી પહોંચતી કવિતા, બ.ક.ઠા. ના પ્રભાવને ઝીલતી કવિતાથી માંડીને ઉમાશંકર-સુંદરમની સમાજ વ્યાપ્ત કવિતા, પ્રહલાદ પારેખનાં સૌંદર્યલક્ષી વલણથી માંડી રમેશ પારેખનાં ગીતોમાં ગૂંજી ઊઠતી કવિતા અને નવી સદીના પ્રથમ દાયકામાં આ પ્રવાહને સમૃદ્ધ કરતા રહેલા ગુજરાતીના અગણિત ગૌરવાન્વિત કવિઓ અને નવપલ્લિત સર્જકો ધ્વારા ગુજરાતી કવિતાનું સમૃદ્ધ કાઠું બંધાયું છે. તેમાં કવિશ્રી કનૈયાલાલ ભટ્ટનો 'મંત્રોચ્ચાર' કાવ્યસંગ્રહ એક ઊંડી અને અલગ જ પ્રકારની અલખ જગાવે છે. કાવ્યોનું સ્વરૂપ અને વિષય વૈવિધ્ય ઉપરાંત એક સ્વરૂપમાં પણ પોતિકી આંતરસૂઝથી કવિની કવિતા પ્રત્યેની ઊંડી નિસબત અને કવિતાને ઉત્તમ કોટિ સુધી પહોંચાડવાની મથામણમાંથી પ્રગટતી પરિપક્વતાનાં દર્શન કરાવે છે.

વિવિધ પ્રકારની વાંસળીઓથી સજ્જ મુખપૃષ્ઠ ચિત્રથી સમગ્ર કાવ્યસંગ્રહ અને કવિ હૃદયે અનુભવેલી સંવેદનાની પ્રતીકાત્મકતા જોઈ શકાય છે. શબ્દથી મંત્રની કોટિએ પહોંચેલો સૂર વાંસળીના માધ્યમથી અવિરત વહેતો રહે છે. સહજ વિસ્મય પમાડે એવું શીર્ષક 'મંત્રોચ્ચાર' શબ્દની અને અર્થની અનેકવિધ શક્યતાઓને તાગે છે. વાણીના ચાર સ્વરૂપોથી પણ ઉચ્ચ સ્થાને બિરાજે છે, એ છે મંત્ર. તો કોઈ કવિતા મંત્રની કક્ષાએ પહોંચી શકે ખરી? અહીં કવિએ ભાષાના ખલ પર જીવનની સંવેદનાને એવી ધૂંટી છે કે તેના વાંચન-શ્રવણ પછી ચિત્તના બ્રહ્માંડમાં એ મંત્ર રૂપે ગૂંજતી રહે છે.

કાવ્યસંગ્રહના અંતરંગને તપાસીએ તો મુખ્યત્વે ચાર સ્વરૂપના કાવ્યો અહીં સમાવેશ પામ્યાં છે. દોઢસો પૃષ્ઠના આ પુસ્તકમાં પ્રથમ સો પૃષ્ઠ ગઝલ માટે, પછીના સત્તાવીસ પૃષ્ઠમાં સત્તાવીસ ગીતો અને બાકીના વીસેક પૃષ્ઠમાં અછાંદસ અને પંદર લઘુ હાઇકુ દ્વારા એક નવીન કાવ્ય સ્વરૂપનો પ્રયોગ કવિએ રજૂ કર્યો છે. એટલે કે ગીત અને ગઝલ સમગ્ર કાવ્યસંગ્રહમાં આધિપત્ય ભોગવે છે.

કવિશ્રી કનૈયાલાલ આ જ પ્રવાહમાં ગઝલ અને ગીતને પોતિકી રીતે અને આગવા મિજાજમાં રજૂ કરે છે. સંવેદનાને શબ્દ સુધી લઈ જવામાં કવિએ કોઈ ઉતાવળ દાખવી નથી. અને તેથી જ ત્રણ દાયકાથી કવિતા ક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત હોવા છતાં કવિનો આ ત્રીજો ગુજરાતી કાવ્યસંગ્રહ છે. છેલ્લે ૧૯૯૮માં આવેલો તેમનો કાવ્યસંગ્રહ 'હું પણ ખેંચીશ નહીં' પછી દોઢ દાયકાના અંતરે આ સંગ્રહ કવિ આપે છે. એ બંને કાવ્યસંગ્રહો ધ્વારા કવિની વિસ્તરતી જતી સંવેદન-ક્ષિતિઓ, કવિતાને સિદ્ધ કરવાના અથાગ પ્રયત્નો અને ભાષાના માધ્યમને સાફ-સૂઝરું કરવાનું વલણ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. કવિની ગઝલ-કવિતાનો મુખ્ય વિષય રહ્યો છે પ્રેમ અને પરમતત્ત્વ. આ મુખ્ય વિષયની તળે પ્રેમની અનેકવિધ મનઃસ્થિતિઓ, સમયાંતરે બદલાયેલી પરિસ્થિતિઓ તેમજ પરમતત્ત્વના વહાલાં અને વરવાં રૂપોને કવિ ઊંડાણમાં જઈ સ્પર્શે છે. ક્યારેક તો ગઝલનો મક્તા કે ગીતનું મુખરૂં એટલું માર્મિક હોય છે કે એક જ વાંચને આપણા સ્મરણમાં અંકાઈ જાય છે. ગઝલ વિભાગના પ્રથમ પૃષ્ઠ પર કવિએ એક શેર મૂક્યો છે. જુઓ

હીંચકે બેસીને કેવી વાંસળી મારી વગાડું છું
જિંદગીના દુઃખ સઘળા રોજ એ રીતે ભગાડું છું.” (પૃ. ૧)

અહીં હીંચકે બેસીને ઝૂલવાની ક્રિયા અને વાંસળી વગાડવાથી જીવનના ભૂલાતા દુઃખોની વાત એકદમ માર્મિક રીતે પ્રસ્તુત થઈ છે. અહીં કવિ વેદનાને સૂરની કોટિએ પહોંચાડી સર્વભોગ્ય બનાવવાની વાત કરે છે. જિંદગીનો સૂરીલો શબ્દ-નાદ એ કવિ પ્રતિભાનો ઘોતક છે. તો વળી શીર્ષક ગઝલ “મંત્રોચ્ચાર”માં કવિ આસ્થા અને અનાસ્થાની વાત ભીતરની દૃષ્ટિએ મૂલવે છે. જુઓ -

ઇશ્વરને એરાણે મૂકી ભીતર મંત્રોચ્ચાર કરું છું.

શ્રદ્ધાની ડાળી ના ઝૂકી ભીતર મંત્રોચ્ચાર કરું છું. (પૃ. ૨)

જાણે સદીઓ જૂની ઇચ્છાઓ હવે બળાવાખોર બનીને બંદૂક નહીં, સીધી તોપ તાકી રહી છે. આ ઇચ્છાઓ અને જીવનના વાસ્તવ વચ્ચે રહેંસાતો કવિ પીડાનું રણશીંગું ફૂંકે છે પણ અંતે તો એ ભીતરના મંત્રોચ્ચાર તરફ જ વળે છે. આ પીડાને કવિ ભીતરમાં એટલી હદે ધૂંટે છે કે જાણે કવિનું અંતર તીરથ બની જાય છે.

વ્યથા તીરથ બને ત્યારે લખાતા ગીત ફૂણાં

નદી વહેતી રહે શબ્દોને અર્થો લૈ સલૂણાં.” - (પૃ. ૧૩)

આશય અહીં સાવ સ્પષ્ટ છે. વ્યથાની ચરમસીમાએ શબ્દરૂપી ગીત ફૂટી નીકળે છે. સરિતા જેવા શબ્દોનો અસ્ખલિત પ્રવાહ છે અને વાલ્મીકિ જેવો તીવ્ર સંવેદ છે ત્યારે સલૂણા અર્થોવાળી કવિતા કેમ ન પ્રગટે ? પણ આ તો વાત થઈ કવિતાને પ્રગટાવતી થોડીક દિવ્ય ક્ષણોની. આ સિવાય જીવનનો મોટો ભાગ એવો છે કે જ્યાં કોઈક જુદી જ ભૂમિકાએ પોતાનો કિરદાર નિભાવવાનો હોય છે. ત્યાં સંવેદના કે આંસુ ન ચાલે, ત્યાં શબ્દો કે હૃદયની ઋજુતા પણ ન ચાલે. ચાલે કેવળ આ વાસ્તવ જિંદગીનો. જ્યાં “કોઈપણ કારણ વિના હસવું પડે, રડવું પડે” છે. સમાજના આડંબરો એ હદે વ્યાપ્ત છે કે માત્ર કારણ વિનાના હાસ્યનું જ નહીં, રડવાનું પણ મહત્વ છે. પણ અહીં તો કવિનો ‘ભીતરી રોગ’ એનું કારણ બને છે. દવાઓ ઘણી થઈ છે. પણ હજુ સાચા નિદાન ધ્વારા સાચી દવાની શોધમાં છે. આ કાળ-જાળ આઘાતો વચ્ચે એક અતિ સંવેદનશીલ એવા ‘ભીતરીરોગ’ ની દવા કોણ નક્કી કરી શકે? કદાચ, કવિ પોતે પણ એ વિશે અજાણ છે. “ સમજાય છે કે “ ગઝલમાં મૂળસોતા ઊખડી જતા અસ્તિત્વની વાત કવિ નાજુકતાથી કરે છે! અસ્તિત્વનો આધાર જ ખરી પડે તો કોઈપણ અસ્તિત્વ કેવી રીતે ટકે ? પાંદડા જેવા કવિના અસ્તિત્વએ જીવનના અનેક અંઝાવાતો ઝીલ્યા છે. એકવાર તૂટીને પણ કવિ નામશેષ થઈ ગયા નથી. પરંતુ તૂટવું અને સંધાવું એ પ્રક્રિયા નિરંતર ચાલ્યા કરી છે.

“ઝાકળ લઈને અંઝાવાતો સહેતો રહું છું

વારંવાર તૂટીને પણ હું સંધાયો છું.” - (પૃ. ૨૮)

ઝાકળ જેવું ક્ષણભંગુર અસ્તિત્વ લઈને પણ કવિ આંતરિક અને બાહ્ય સંઘર્ષો સહેતા રહ્યા છે. અનેક વ્યથા છતાં તૂટવાથી સંધાવા સુધીની રચનાવૃત્તિ તરફ તેઓ સતત આગળ વધતા રહ્યાં છે. પરંતુ વારંવાર આ ઘટનાઓ પછી જીવનના એક ચોક્કસ મુકામે પહોંચી પોતાના જીવનને મૂલવે છે ત્યારે ઘેરા વિષાદ સિવાય ત્યાં કંઈક જ નથી.

એટલે હોવાપણું માંડું થયું ના સિધ્ધ દોસ્તો

સ્વપ્નના સૌ રોજ કુઝા ફોડવું ભારે પડે છે.” (પૃ. ૨૯)

અસ્તિત્વ એળે ગયું છે અને જીવનના પૂર્વાર્ધમાં સ્વપ્નના જે રંગબેરંગી કુઝા ચિદાકાશમાં ઊડ્યા કરતા હતા તેને હવે ઉત્તરાવસ્થા તરફ પહોંચતા જાતે જ ફોડવા પડે છે. જે સ્વપ્નોના કુઝામાં કલ્પનાના રંગો ભર્યા હતા. તેને હવે ઉડવાની જગ્યા રહી નથી. ત્યારે જાતે જ તેને ફોડી નાખવા જેવી ભારે વ્યથા બીજી કંઈ હોઈ શકે ? જીવનની કોઈક ક્ષણે આ પુષ્પપ્રકોપ

છતો પણ થઈ જાય છે. કુદરતનું સત્ય એ જ કવિ હૃદયનું પણ સત્ય છે. પણ અનેક અસત્યો ભેગા થઈ જ્યારે તેને દબાવી દે છે ત્યારે કવિ સમય તો પારખી લે છે પણ પૂણ્યપ્રકોપ પ્રગટ કરે છે.

“સ્વપ્ન મારાં છીનવી, સત્યને ડામ્યું ભલે

જા હવે થાશે પ્રલય, તું સમયની રાહ જો” (પૃ. ૩૧)

એક સત્યનિષ્ઠ હૃદયમાંથી ના છૂટકે નીકળેલો આ ચિત્કાર છે. જે સમયે કવિ પાસેથી ઘણું બધું છીનવી લીધું છે તે ‘મુજ વિતી તુજ વીતશે, ધીરી બાપુડિયા’ જેવા ન્યાય પર વિશ્વાસ કરે છે. પરંતુ કુદરતની ગતિ ન્યાય આપનારી છે ખરી? બીજું, આ વ્યક્તિગત સત્યને સામૂહિક સત્ય તરીકે સ્થાપિત કરવા માટે કવિ સિવાય બીજું કોઈ એમની પડખે છે ખરું?

“ચોતરફ રણભૂમિમાં હું સામસામે

જાત સાથે એકલો લડ્યા કરું છું.” (પૃ. ૩૩)

ચારેય બાજુ નજર કરતા અહીં પોતે જ પોતાની જાત સામે છે. બહુ જ ઉમદા અને અર્થસઘન આ શેરમાં કવિએ માનવજાતની વરવી વાસ્તવિકતા સામે ધરી દીધી છે. વ્યક્તિનું બાહ્ય વ્યક્તિત્વ અને આંતરિક વ્યક્તિત્વ વચ્ચેનું યુધ્ધ સદીઓથી ચાલ્યા કરે છે. જગત જેને ઓળખે છે એ બાહ્ય-રૂપ અંતરને ક્યારેય પ્રગટ થવા દેતું નથી. પરંતુ સત્ય તો અંતરનું સ્વરૂપ છે. બાહ્ય તો છળ છે, કપટ છે, એક મ્હોરું છે. માણસનું આ બે વચ્ચેનું અંતર જેટલું ઓછું તેટલો જ એ પ્રામાણિક સત્યનિષ્ઠ. પણ, એના માટે તો કવિ કહે છે એમ જીવનની આ રણભૂમિમાં આજીવન પોતાની જ જાત સામે લડવું પડે છે. અને એ પણ ક્યારે શક્ય બને. કવિના જ શબ્દોમાં કહીએ તો સાવ ફૂણા લાગતા ઘાવ પણ છાતી ચીરી નાખે તેવા છાતીવઢા પુરવાર થાય ત્યારે કદાચ અંતર અને બાહ્ય એકાકાર થઈ શકે.

જીવનના વાસ્તવને બરોબર પચાવીને બેઠેલો કવિ જ્યારે બૌદ્ધિક કક્ષાએ રહી પોતાના જીવનની વિષાદયુક્ત પરિસ્થિતિઓનું કારણ નથી સમજી શકતો ત્યારે અંતે તે પ્રારબ્ધ તરફ વળે છે. પોતાની જાતને કસોટી પથ્થર પર અનેકવાર ચકાસ્યા બાદ પણ કાર્યકારણ સંબંધ પ્રસ્થાપિત નથી થઈ શકતો ત્યારે કવિ કહે છે,

“એટલે બરબાદ ઇચ્છાઓ કરી ગઈ

અંત સમયે હસ્તરેખાઓ ફરી ગઈ” (પૃ. ૪૩)

પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિ હસ્તરેખાઓને પોતાને અનુરૂપ બનાવે કે હસ્તરેખાઓ મુજબ ઇચ્છાઓને વાળી શકાય? ગંભીર પ્રાણપ્રશ્ન છે આ. પરંતુ કવિ અંતે પોતાના પ્રારબ્ધને- હસ્તરેખાઓને દોષ દે છે. ઇચ્છાઓની નાવ કિનારે પહોંચવાની તૈયારીમાં જ હતી કે શું બન્યું સાવ અચાનક? એ નાવનું સુકાન જ ફરી ગયું ને આંખ સામે જ ઇચ્છાઓની નાવની જળસમાધિ...! આજીવન શ્વાસની જેમ સંઘરી રાખેલી ઇચ્છાઓ પૂર્ણતાને આરે જ બરબાદ કરી ગઈ.

“શ્વાસમાં ડૂમા ભરીને શ્વાસને પડકારતો

તો ય કોને રાતભર શ્વસતો રહે છે શખ્સ આ” (પૃ. ૪૪)

ડૂસકું થીજીને ડૂમો થઈ ગયું છે. હવે તો શ્વાસ પણ રૂંધાય છે તો એની સામે પણ કવિ પડકાર ફેંકે છે. રાત્રે પણ શ્વસનક્રિયાની સાથે જે ઓતપ્રોત છે એના આધારરૂપી શ્વાસ અટકે તો ખરા? જીવન પ્રત્યેની પોતાની ઇચ્છાઓની પરિપૂર્ણતાને આરે પહોંચાડવા માટેની આ જીજિવિષા છે. જીવનની અટપટી પરિભાષા કવિએ અહીં વ્યક્ત કરી છે. એક તબક્કે જે માત્ર ઇચ્છા હતી તે આગળ વધતા શ્વાસ જેવી જરૂરિયાત બની જાય છે. જાણે-અજાણે કવિ એને જ શ્વસતો રહે છે. પરંતુ આ સ્થિતિએ પણ કવિ નબળાઈની વાત નથી કરતા જે ઇચ્છાઓ કદી બહાર જ આવી નથી તેને એક શેરમાં પ્રતીકરૂપે રજૂ કરે છે. જુઓ

“ મેં પણ જાહોજલાલી જોઈ છે વરસાદની

દોસ્ત, જે વરસ્યા નથી એવાં વાદળની વાત કર” (પૃ. ૪૮)

અન્યની ઇચ્છાઓ અનરાધાર વરસાદરૂપે પરિપૂર્ણ થતી કવિએ જોઈ છે. એની જાહોજલાલી કેવી હોય તેના તેઓ સાક્ષી છે. પણ અહીં તો જે વાદળ વરસ્યા જ નથી તેનું શું ? તેની વાત કરવાનું તેનું નિરાકરણ સૂચવવાનું કવિ ગર્ભિત રીતે સૂચવે છે. સદીઓથી એક જ વાદળ તરફ-ઇચ્છા તરફ મીટ માંડીને વાટ જોવાની પીડાને અભિવ્યક્ત કરતા કહે છે.

“હું ઝાંઝવાથી દરિયો થયો છું,

પીડા નદી માફક નીતરે છે.” (પૃ. ૫૩)

જે અસ્તિત્વના આભાસ માત્ર હતો તે હવે દરિયા જેવું સઘન અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પરંતુ જીવનમાં અનેક પીડારૂપી નદીઓએ આ દરિયામાં પીડા જ ઠાલવી છે. ‘પીડાનો દરિયો’ થઈ જીવતો કવિ ભાષાનું ઉત્તમ કલ્પન અને અર્થનો ઊંડો આયામ રચે છે. પોતાની વાતને નક્કર રીતે રજૂ કરવા માટે કવિ પાસે ભાષાનું અને અનુભવોનું બળકટ ઓજાર છે. વસ્તુગત સહસંબંધ રચી કવિ પોતાને જે અભિપ્રેત છે તેને અનેક ઉદાહરણો સાથે, કવિતાનું માધુર્ય ગુમાવ્યા વિના મૂકી દે છે.

“હોય ખરવાનું છતાં ઝૂલ્યા કરે

મૂળમાં એનાય માતમ હોય છે.” (પૃ. ૬૩)

કવિએ પણ પોતાના હૃદયના સાતમા પાતાળે આ માતમ ધરબી દીધો છે. ફૂલની જેમ એમને પણ પોતાના જીવનની વાસ્તવિકતા ખબર છે. પરંતુ તેનો અવબોધ સાવ નજીક રહેનારાઓને પણ ન થાય તેમ પ્રવૃત્તિરૂપી ડાળી પર તેઓ ઝૂલતાં રહ્યા છે. આ ઝૂલતી-ઝૂમતી જિંદગીના તળ કોઈ ઉવેખે...!

કવિશ્રી કનૈયાલાલ ગઝલ સ્વરૂપે જે કાવ્યો આપ્યાં છે તેમાં માનવીય પીડાના ઉદગારો સર્વલક્ષી બની એક વિશિષ્ટ ભાવરચનાને પામ્યાં છે. ઇશ્કે-હકીકી કહી શકાય એવા વસ્તુવાળી આ ગઝલોમાં કવિના જીવનાનુભવો પ્રાણ પૂરે છે. અભિવ્યક્તિની ભિન્ન-ભિન્ન તરેહો એક જ વિષયને પણ એકવિધતાના અભિશાપથી બચાવે છે. સાહિત્ય-કાવ્ય અંગેની ઊંડી સમજને પચાવીને કવિએ કલમ ઉપાડી છે એટલે પોતાની અનુભવ-વાણીને રજૂ કરતા ભાવકના ચિત્તને સંકોરે અને સહજ સ્વીકારે એવા વસ્તુગત સહસંબંધકો સાથે મૂકી આપી કવિએ ગઝલ કાવ્યસ્વરૂપને એક કદમ ઊંચેરું કરી બતાવ્યું છે.

પોતાનો પ્રત્યક્ષ પ્રેમ અને તેની નિષ્ફળતા કોઈની યાદ અને તેના લીધે જ આથડતી, ફંગોળાતી રહેલી જીવનની નાવ એની વાત પણ કેવી લાઘવતાથી કરે છે!

“ સાચવી રાખી તેમ છતાં સળગી ઊઠી

યાદ એની ચિનગારી નીકળી.” (પૃ. ૭)

એક શીતળ અનુભવરૂપે કોઈની યાદને કવિએ સંઘરી રાખી છે. પરંતુ પરિસ્થિતિનો પવન ફૂંકાતા જ શીતળતામાંથી ભડકો થાય છે ત્યારે કવિને સમજાય છે કે જે સાચવી રાખી હતી એ તો ચિનગારી હતી...! કેવો મોહભંગ... કેવી નક્કર રજૂઆત? આવા વરવા અનુભવ છતાં કવિ હૃદયની ઋજુતા એ વ્યક્તિને છોડવા તૈયાર નથી. એ વીનવે છે જુઓ,

“એક ચપટીમાં હજી અજવાસ લૈ ઊભો છું

આવ, પાછી આવ ભીના શ્વાસ લૈ ઊભો છું.” (પૃ. ૧૭)

હજી આશાનું ચપટીક અજવાળું લઇને કવિ ‘ભીના શ્વાસે’ તેની રાહ જુએ છે. તેને આવવાની વિનંતી કરે છે પરંતુ તેમની આ વિનંતીઓ- આજીજીઓ અંતે તો નિષ્ફળ નીવડે છે.

“તોય માછલી પ્રેમની થઈ ના શકી ફરી જીવતી

બેય હાથમાં જળ હતું અને તું હતી અને હું હતો” (પૃ. ૩૨)

હથેળીભર નહી પણ ખોબો ભરી લાગણીઓનું જળ લઇને કવિ ઊભા છે ને તોય એકવાર મૃતપ્રાય થયેલી પ્રેમની માછલી ફરી વાર જીવતી થઇ શકતી નથી. વધે છે માત્ર પ્રેમરહિત બે પાત્રો - 'તું' અને 'હું'. પ્રેમ જેમાંથી બાદ થયો છે એવા જીવનને જોગવતા બરબાદ કવિની આ દાસ્તાન છે. આ સ્થિતિમાં પણ કવિ પોતાની નહીં, સામેના પાત્રની જ ચિંતા કરે છે.

“દુર્દશા તારી મને જોવાઇ ના

રોજ ઊભી ના રહે બારસાખમાં” (પૃ. ૩૪)

આ દુર્દશા અણસમજમાંથી ઊભી થયેલી છે. કવિની માનસિક પકવતા પરિસ્થિતિને થાળે પાડવા મથે છે તો વળી માનવીય મનોસ્થિતિને પણ જુદી રીતે મૂલવે છે. જેઓ કોઇને યાહી શકતા નથી. કારણ કે -

“ન યાહી શકે કોઇને જિંદગીભર

સતત માણસો વાંચવાની અસર છે” (પૃ. ૪૦)

જેણે ‘યાહવું’ મૂકી ‘વાંચવું’ શરૂ કર્યું છે એ માણસ કોઇને કંઈ રીતે યાહી શકે ? સતત માણસોને વાંચવાની ટેવને કારણે એક શંકાશીલ સ્વભાવનું નિર્માણ થયું છે. આવું વ્યક્તિત્વ કોઇના હૃદયને કંઈ રીતે સમજી શકે? આ ભિન્ન પ્રકૃતિ ધરાવતા પાત્રને સમજાવતા લેખકના પ્રયત્નો જ થાકી ગયા નથી પણ કવિ જિંદગીથી થાકી ગયા છે. બે મર્મસ્પર્શી શેરમા આ સહજ ઉદગાર સરી પડે છે.

“હું હવાના રૂખને બદલી શકું છું પણ તને નૈ

કેમ મારે બદલવો ઇતિહાસ બસ થાકી ગયો છું.” (પૃ. ૪૬)

“તો જ સમજાશે તને આ હારવાનો અર્થ પૂરો

બે ક્ષણો તું બેસ મારી પાસ બસ થાકી ગયો છું.” (પૃ. ૪૬)

પોતાના તમામ પ્રયત્નોની નિષ્ફળતા પારખી ગયેલા કવિનો આ નિઃસાસો છે. દુનિયાનો રૂખ બદલવાની નેમ લઇને નીકળેલો કવિ એક વ્યક્તિના વિચાર પણ બદલી શકતો નથી, ને થાકી જવું પડે એવી લાચારીનો અનુભવ કરે છે. આ સ્થિતિની હૃદય વિદારકથી વધુ વ્યથા શી હોઇ શકે? ‘હારવું’ એ પણ પોતાના પ્રિય પાત્રથી એની પીડા તીવ્ર છે. બીજું કંઈ નહીં, ‘બે ઘડી મારી પાસે બેસ’ તો પણ તને સમજાઇ જશે એવી વિનંતીઓનો પણ કોઈ અર્થ સરતો નથી. ત્યારે કવિ સ્વીકારી લે છે.

“ હર પળે ચોપાટના પાસા બધા ફેંકી દીધા

સ્નેહબાજી જીતવાનું કોઈ કારણ ન રહ્યું” (પૃ. ૬૪)

જીવનસત્વ રૂપે શરૂ થયેલો પ્રણય તેના અંતિમ મુકામ સુધી પહોંચતા જુગાર બની બેઠો છે. પ્રયત્નોના બધા જ પ્રકારના પાસા કવિએ ફેંકી જોયા છે. પણ નિષ્ફળતા સિવાય કશું જ હાથ લાગ્યું નથી. એટલે તો આ જીવન-વાસ્તવને સ્વીકારી કવિ સાવ ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહી દે છે.

“રણ અને મૃગજળ વચાળે ધર કરી

તું તરસ પૂછ્યા કરે એ ઠીક નૈ” (પૃ. ૭૫)

રણ જેવી જિંદગી છે અને મૃગજળ જેવો પ્રેમ છે. બંને બાજુની દોડનો કરૂણ અંજામ છે. આ બંનેની વચ્ચે ઊભા રહી કોઈની તરસ વિશે પૂછ્યા કરવું એનાથી મોટી કુરતા કંઈ હોઈ શકે? સતત આ પરિસ્થિતિમાં જીવતો માણસ ક્યાં સુધી જિંદગીને જોગવી શકે? ચિતભાવોની સતત આવી ઉદવેગભરી સ્થિતિ હવે શરીર તરફ વળે છે અને એમાંય કવિ પોતાના એ પ્રિય પાત્રને જ પૂછે છે

“લે કપાળે સ્પર્શ, તાવ છે?

પ્રેમનો છેલ્લો પડાવ છે.” (પૃ. ૮૩)

જ્યાં પ્રયત્નો, દલીલો, વિનંતીઓ બધું જ નિરર્થક પુરવાર થયું છે ત્યાં બસ મૌનમાં સરી જવાય એવો છેલ્લો ઉદગાર છે. પ્રેમના આ છેલ્લા પડાવને કવિ પામી ગયા છે. તીવ્ર મનોભાવો અને ઉદવેગભરી ચિત્તસ્થિતિઓનું શારીરિક પરિવર્તન કવિ અહીં બલાવે છે સારવારથી જે ન મટી શકે એવો તાવ. આ પ્રેમનો છેલ્લો પડાવ છે.

આમ પ્રણયભંગને વિષય બનાવીને લખાયેલી ગઝલ સંવેદનાનું એક વર્તુળ રચે છે. આ પ્રણયભંગની સ્થિતિ માત્ર લાગણીવેડામાં ન સરી પડતા કાવ્યત્વ સુધી પહોંચે છે. ઘાયલ કે મરીઝ કે શૂન્ય પાલનપુરીની કોટિએ જઈ કવિ પોતાની સંવેદનાને અભિવ્યક્ત કરી શકે છે. શૂન્યના જ એક ગઝલ શેરથી કવિની આ વ્યથાને મૂલવીએ તો

“દોરવા પડશે નહીં આલેખ તડપનના હવે
આંખ બિડાઇ જતાં બિસ્તરને પણ આરામ છે.”
(યાદનો રાજ્યાભિષેક, સંજુ વાળા, પૃ. ૫૧)

દર્દની સમાનતા અને રજૂઆતની ભિન્નતા રજૂ કરતી આવી તો અનેક પંક્તિઓ શોધી શકાય એમ છે. પરંતુ પ્રેમ, વિરહ, નિષ્ફળતા, ઇશ્વર, પીડા, પ્રકૃતિ જેવા વિષયો અને ભાવો શાશ્વત છે, જેને પ્રત્યેક કવિઓએ પોતાની રીતે આલેખ્યા છે. કવિશ્રી કનૈયાલાલ એ પણ સમજે છે કે જે રજૂઆત ભાષાના માધ્યમ ધ્વારા થઈ શકી છે એ તો ભાવક માટે પ્રેમના દર્દનું આયમન માત્ર છે. સઘળું કહી શકાય એવું સબળ ભાષા માધ્યમ તો હજું અવતરવું જ બાકી છે.

“તું પ્રણયને બાંધ નહીં ભાષા મહીં
છોડ શબ્દો – અર્થ સાચો લય પકડ.” (પૃ. ૭)

વિરાટ પ્રેમતત્ત્વ મર્યાદિત ભાષામાં બંધાઈ રહે એવું નથી. અને એમાંય શબ્દો-અર્થો દરેકને પોતાની માન્યતા મુજબ અભિપ્રેત છે ત્યારે કવિ તેને છોડીને લાગણીના લયને પકડવાનું કહે છે. એટલે જ કદાચ ભાષા કરતા વાંસળીમાંથી વહેતો લય-સૂર કવિને વધારે મનપસંદ છે.

આત્મલક્ષી પ્રેમની વિફલતા અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વિરહના સાવ સામા છેડે પ્રગટેલી પ્રણય -ખુમારી પણ કવિની ગઝલનો વિષય બને છે:

“એ જ શતરંજ ને એ જ પ્યાદા, સ્મરણમાં રહે
દાવ મારો ફરી ખોલવાનો છું જો જો તમે.” (પૃ. ૧૨)

જીવનની કારમી હારને ફરી પાછી જીતમાં બદલવાની વાત કવિ અહીં કરે છે. ત્યારે સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવા સાધનો બદલવાની જરૂરત એમને જણાતી નથી. એટલું તો ફલિત જ છે કે શરૂઆતથી જ શુદ્ધ સાધનો ધ્વારા સાધ્ય તરફની ગતિ હતી. ફરી વાર એ જ ક્રમ પુનરાવર્તન પામશે. હાર નહીં માનવાની વાત સાથે અહીં ‘શતરંજ’ અને ‘પ્યાદા’ ધ્વારા સાધનની શુદ્ધતા અંગે પણ રજૂઆત થઈ છે. પોતાના જ બળે આગળ વધવાની વાતને વધાવતાં કવિ કહે છે,

“યાંદ સૂરજ હાથમાં લૈ ક્યાં ફરું છું
જાત બાળીને જ અજવાળું કરું છું.” (પૃ. ૪૭)

જાત બાળીને અજવાળું કરવાની વાત જ સંઘર્ષમય સફર અને આત્મગૌરવ તરફ દોરે છે. યાંદ-સૂરજ જેવા ઝળહળતા પરંતુ ઉછીના વ્યક્તિત્વોને સાથે લઈ આગળ વધવું એના કરતાં જાત બાળીને જ અન્ય માટે અજવાળું કરવું કવિને વધારે અભિપ્રેત છે. આ જ મિજાજને આગળ વધારી કવિ ત્યાં સુધી કહે છે કે,

“હાથ ખુલ્લા શ્વાસ ખુલ્લા લો લગાવો ખિલ્લા
કોસ પર ઇશું શૈ લટકવાની મજા લેવી છે.” (પૃ. ૮૬)

અહીં કશું ગોપનીય નથી. હાથની સાથે શ્વાસ પણ સાવ ખુલ્લા છે. બસ દુનિયા કુરતાના ખિલ્લા લગાવે એટલી જ વાર છે. અને ફકીરી તો છે ભગવાન ઇસુ જેવી. એની પણ મજા લેવી એ કવિના મિજાજની આગવી રજૂઆત છે.

કનૈયાલાલની ગઝલોનો બીજો પ્રમુખ વિષય છે ઇશ્વર અને આધ્યાત્મ. તેમાંય બે વિભાગ પાડીને જોઈ શકાય. એક તો ઇશ્વર પ્રત્યેની ઊંડી આસ્થા ને ક્યારેક એ જ ઇશ્વર સામેનો ખુલ્લો વિદ્રોહ. બે સામસામા છેડાના આત્યાંતિક ભાવોનું નિરૂપણ પણ કવિ ઉત્તમ રીતે કરી શક્યા છે. શીર્ષકનામી ગઝલમાં જ કવિ કહે છે.

“એક સૂર અનહદનો યાખી ઝાકળના દરિયાની મધ્યે

મૃત્યુને મઝઘારે મૂકી ભીતર મંત્રોચ્ચાર કરું છું.” (પૃ. ૨)

અધ્યાત્મનો-અનહદનો સ્વાદ-સૂર કવિ પામી ચૂક્યા છે. સંસાર એ તો ઝાકળનો દરિયો છે. ઝાકળ ઊંડી જાય એટલી જ વારમાં આ સંસારનું સત્ય સમજી લેવું પડે છે. આ સત્ય સમજ્યા પછી કવિએ મૃત્યુને મઝઘારે મૂકી દીધું છે. ઇશ્વર અને આધ્યાત્મનો આવો સ્વાદ-રસ સાધારણ સજોગોમાં માણી શકાય નહીં. એ સત્યને ઉજાગર કરતા કવિ કહે છે,

“એમ ઇશ્વર સાવ સસ્તો કે નથી, જો

રહેજ થાજે બાવરી, સમજાય છે કે?” (પૃ. ૧૬)

નરસિંહ અને મીરાંની બાનીમાં પરમતત્વની પ્રાપ્તિનો રસ્તો કવિ સહેજે ખોલી આપે છે. તીવ્ર બુદ્ધિશક્તિ જે ઇશ્વરને પામી શકતી નથી તે એક ‘બાવરી ગોપિકા’ પામી જાય છે એ સત્યને કવિએ અહીં ઉજાગર કરી આપ્યું છે. સાથે જ જો ઇશ્વર પ્રત્યેની આસ્થા ખોઈ બેઠા છે તેને પણ પૂરી શ્રદ્ધાથી કવિ કહી શકે છે

“તે ભલે શ્રદ્ધા ગુમાવી જાત પર

ખોલ, ઘરના બારણે ઊભા હરિ.” (પૃ. ૬૮)

પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી બસ એક દરવાજો જ ખોલવાની વાત છે હરિ તો હંમેશાં બારણે જ ઊભા છે. આ શેર ધ્વારા કવિની ઊંડી ઇશ્વર-આસ્થાના દર્શન થાય છે. કહેવાય છે કે ઇશ્વરતો પોતાના સાચા ભક્તની પરીક્ષા લે જ. પરંતુ ક્યારેક કોઈ ભક્ત ઇશ્વરની પરીક્ષા લે ત્યારે પરબ્રહ્મની- ઇશ્વરની કેવી હાલત થાય? કવિનો એક શેર છે:

“છેવટે પરબ્રહ્મની કેવી દશા

એક શબરી રામને પણ ચાખતી.” (પૃ. ૫૬)

ઇન્દ્રિય વ્યત્યય ધ્વારા કવિએ અહીં સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, બ્રહ્મ – પરબ્રહ્મ વિશે અનેક તથ્યો ખૂલ્લા કર્યા છે. ‘શબરી બોર ચાખતી હતી કે રામને?’ શબરી બોર નિમિત્તે રામને ચાખતી હતી. બોરની બે શક્યતાઓ હોય ખાટું કે મીઠું. બ્રહ્મની પણ બે શક્યતાઓ હોય. પોતાની ઝૂંપડીએ આવે કે ન આવે. પરંતુ જ્યારે એક સાચો ભક્ત પરબ્રહ્મને ઉરના-ઉમળકાથી ચાખવાની નેમ લઈ લે ત્યારે પરબ્રહ્મને પણ એ આંગણા સુધી ખેંચાઈ આવવું પડે. એક નવીન અર્થ-સંદર્ભ કવિ અહીં રચી આવે છે. દુનિયાની નઝરે બોર ચાખતી શબરી હકીકતમાં તો રામને ચાખતી હતી. એક ઉત્તમ અર્થપૂર્ણ રજૂઆત ધ્વારા કવિ એક મીથ(Myth)ને નવું પરિમાણ અર્પી શક્યા છે.

ઇશ્વર પ્રત્યે ઊંડી શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરનાર કવિ જીવનની કોઈ વિપરિત ક્ષણે સાવ સામા છેડાની લાગણી અનુભવે છે.

“એ જ ગુન્હેગાર છે સંવેદના આપી મને

હોય જો ઇશ્વર તો ફાંસીની સજા નક્કી કરો” (પૃ. ૧૫)

હરિને છેક બારણે ઊભા રહ્યાની આસ્થા વ્યક્ત કરતા કવિ અહીં ‘જો...તો’ ધ્વારા ઇશ્વરના અસ્તિત્વ અંગે પણ સંદેહ વ્યક્ત કરે છે. એનાથી આગળ વધીને ‘જેવા સાથે તેવા’ જેવો હિસાબ ઇશ્વર સાથે પણ કરવા માંગે છે. ઇશ્વરે સંવેદનાઓ સીંચીને આ હૃદયને સમૃદ્ધ બનાવ્યું પણ જીવનપથ પર હંમેશાં એવા જ માણસો મળ્યા જેમણે આ સંવેદનાઓને ઊંડો આઘાત જ આપ્યો.

એક સંવેદનાયુક્ત વ્યક્તિ પર મરણતોલ ઘા પડતા રહ્યા. ત્યારે આના મૂળ નિમિત્તરૂપ ઇશ્વરને ફાંસી આપવાની વાત કવિ કરે છે. આ જ વિષયને આગળ લઇ જતાં કવિ ક્યારેક પોતાના સ્વમાનને પણ અંદર ઉમેરે છે.

“એક તો અસ્તિત્વ એનું પ્રશ્ન છે; શ્રદ્ધા ઓછી
હાથ જોડી મંદિરે જૈ માંગવું ભારે પડે છે.” (પૃ. ૨૯)

કવિ અહીં ઇશ્વરના અસ્તિત્વ અને પોતીકી શ્રદ્ધા બંનેનો છેદ ઉડાડે છે. અને ‘હું હાથને મારા ફેલાવું તો’ વાળી જ સ્વમાનની વાત પણ કવિને ઇશ્વર આસ્થા સામે વિચાર કરતા કરી મૂકે છે. ક્યારેક તો કવિ ઇશ્વરની બિલકુલ સામે આવી જાય છે ને ખુલ્લો પડકાર ફેંકે છે.

“તું ભલે ટચલીએ ગોવર્ધન ઉપાડે આખો
આ ઊભો મારું કશુંય તું બગાડી તો જો.” (પૃ. ૫૦)

સુપ્રસિદ્ધ મીથ (myth) નો ઉપયોગ કરી એક તબક્કે ઇશ્વર સામે હાથ જોડતો કવિ ઇશ્વરને ચેલેન્જ કરી દે છે. પરિસ્થિતિ એ પણ હોય છે જીવનમાં હવે બગાડવા જેવું કશું જ બાકી નથી રહ્યું. ઊડી ઇશ્વરાસ્થા વખતે પણ જીવનની વિપરીત પરિસ્થિતિઓમાંથી બચી શકાયું નહીં એટલે જ કવિ ઇશ્વરને પણ હવે આવો પડકાર ફેંકવા શક્તિમાન છે. ઇશ્વર એ હવે સાચો પરમેશ્વર નથી રહ્યો તેનું કારણ પણ કવિ એક શેરમાં રજૂ કરે છે.

“તું થયો પથ્થર અને હું – હું
હું પણના બે ય દાવ છે.” (પૃ. ૮૩)

ઇશ્વરમાં ય ‘હું’ પણ જાગ્યું ત્યારથી તે ઇશ્વર મટીને પથ્થર બની ગયાની વાત કવિ કરે છે. માણસ અને ઇશ્વર બંનેનું ‘હું’પણું તેમને નિમ્ન કોટિએ-એક સમાન કોટિએ લઇ આવ્યું હોવાની વાત કવિ અહીં રજૂ કરે છે.

કવિની ત્રણ દાયકાની કાવ્યપ્રવૃત્તિની સાધનામાં સમયે સમયે જે પરિવર્તન આવ્યું છે તેમાં કેટલીક માન્યતાઓ વિશેની સ્પષ્ટતા વધી છે. એટલે જ ક્યારેક ઇશ્વરને ‘માણી’ શકતો કવિ ક્યારેક એને ‘નાણી’ પણ જુએ છે. કવિશ્રી માધવ રામાનુજ કહે છે કે, “કનૈયાલાલના કાવ્યોનું ભાવવિશ્વ પ્રેમ, પીડા, પ્રકૃતિ અને પરમતત્વ છે.”

ઉપર્યુક્ત કથનમાં વધુ એક મુદ્દો ઉમેરી શકાય એમ છે, તે જીવનરીતિ-જીવનખુમારી અને જીવન પ્રત્યેની રચનાત્મક દૃષ્ટિ. આ વિષય પણ કવિશ્રીના કાવ્યોનો ઘણો ભાગ રોકે છે. એક ઉદાત જીવન-રીતિની વાત કરતાં કવિ કહે છે.

“અણગમાઓ ઊંચકીને ખૂબ ચાલ્યા છોડ, તું પણ આવ

પ્રેમથી સૌને અહીં મારી સહજ લગની લગાડું છું.” (પૃ. ૮)

આ અણગમાઓનો બોજ અસહ્ય છે. અણગમાઓને જ હંમેશાં આગળ ધરીને માણસ થાકી-હારી ચૂક્યો છે. હવે જો જીવનદૃષ્ટિનો પુનઃસંચાર કરવો હોય તો તે ‘પ્રેમ’ જ એવું તત્વ છે જે આ ચમત્કાર કરી શકે. સમજ આડેનું એક પાંદડું હટાવવાની વાત અહીં રજૂ થઇ છે. એવી સમજણ લઇ ચાલનારને સાથે એ પણ કહે છે

“ક્યાંકથી મળશે સરોવરનાં સગડ

આમ તું અત્યારથી ભાંગી ન પડ.”

“ચુદ્ધમાં પાંડવને કૌરવ તું જ છે

થા ઊભો ને જાત સાથે તુ જ લડ.” (પૃ. ૯)

જીવનનું પૂર્ણ વિરામ ન આવે ત્યાં સુધીમાં અનેક અલ્પવિરામો માણસે વેઠવા પડે છે. એ દરેક વખતે ભાંગી પડવાને બદલે રચનાત્મક દૃષ્ટિએ શોધતાં માત્ર અંજલિભર પાણી જ નહીં આખું સરોવર મળી રહે છે. સાથે કવિને એ પણ અભિપ્રેત છે કે પોતાની જ અંદર બેઠેલા સદ-અસદ વચ્ચેની લડાઇ એ જ જીવન છે. દરેક વ્યક્તિની અંદર આવું એક કુરૂક્ષેત્ર લડાય છે. જોવાનું તો ફક્ત એટલું જ કે કઇ પ્રબળ વૃત્તિનો વિજય થાય છે?

આ જીવનરૂપી યુદ્ધમાં પણ વ્યક્તિએ ઝંખેલું એક સામટું અને વિપુલ માત્રામાં એક સાથે મળી જતું નથી. એટલે કવિ કહે છે કે,

“સૂર્યની ઝંખા મૂકી દઇને
હાથમાં નાની દીવી લઇએ.” (પૃ. ૧૦)

દરેકને ઝંખનાતો સૂર્યની જ હોય. પરંતુ એવી અશક્ય ઝંખનાઓને મૂકી દઇને નાનામાં નાના કાર્યની દીવી પણ લઇ શકીએ તો ઘણું છે. વાત છે માત્ર શરૂઆત કરવાની. નહીં તો સૂર્યની ઝંખનામાં જ જિંદગી આખી પસાર થઇ જાય છે. જીવનની અનેકવિધ બાબતોને આ અર્થ લાગુ પાડી શકાય છે. કવિને મન સ્નેહ સંબંધનું પણ એક મૂલ્ય છે. તેથી તો તે સંબંધોને સાચવવાની રચનાત્મક દૃષ્ટિ આ રીતે રજૂ કરે છે.

“ એકબીજાને ગમતા રહીએ
થોડું થોડું નમતા રહીએ.” (પૃ. ૩)

બસ નમતા શીખી જવાય તો ‘ગમતા’ ની આડે કશું આવી શકે એમ નથી. સાવ સાદી ભાષામાં એક સુત્રાત્મક વાત અહીં રજૂ થઇ છે. આવા જ જીવન વાસ્તવને સ્વીકારતા કવિ એક જગ્યાએ કહે છે.

“તૈ હલેસાઓ ઉછીના નાવ ચાલે ક્યાં સુધી?

સર્વને સૌ નોખો કિનારો છે જીવોને ટેશથી” (પૃ. ૬૫)

આપબળે સિદ્ધ થઇ શકતું દરેક વ્યક્તિનું નોખું લક્ષ્ય અહીં ચોટદાર રીતે રજૂઆત પામ્યું છે. પારકાં-હલેસા-પ્રયત્નો બહુ લાંબા ટકતા નથી. સફળતારૂપી કિનારે પહોંચવા માટે તો પોતિકા હલેસા જ કામ લાગે. ઉપરાંત દરેકના કિનારા પણ નોખા પડે છે. જીવનસાગરમાં ઉતરેલા આપણે સૌ એક જ કિનારા તરફ જવા ઇચ્છતા નથી. એટલે પોતાના હલેસાઓ ધ્વારા પોતાના જ કિનારે પહોંચવું એ જ જીવનનું શ્રેય હોઇ શકે.

આ મુખ્ય વિષયો ઉપરાંત કવિએ ગઝલના સ્વરૂપને લઇ મા વિશે, વૃદ્ધાવસ્થા વિશે, તો ક્યારેક કવિશ્રી રમેશ પારેખની અસત તળે ‘ગાંધીનગર’જેવા મહાનગરની વાસ્તવિકતા જેવા વિષયોને પણ અજમાવી જોયા છે. ગઝલ વિશે ગઝલમાં જ વાત કરતાં ક્યારેક ગુજરાતી ગઝલની દુર્દશા વિશે તો ક્યારેક પોતાના ગઝલ પ્રત્યેના તાદાત્મ્ય અંગે, ક્યારેક અસલી ગઝલને પામવા વિશે તો ક્યારેક પોતાની કેફિયત સ્વરૂપે, ક્યારેક ગઝલના વિષયોને સાધવા તરફ તો ક્યારેક જીવવાના ચાલકબળ સમાન ગઝલને રચવાનો કવિનો પ્રયાસ છે. કેટલાંક ઉત્તમ ઉદાહરણ જોઇએ:

“

શોધી લાવો ગુજરાતી આ ગઝલ ગણિકા કેમ બની ગૈ?
પાણી જેવું પોત હતું કે ભાષા એ પણ મેલી છે.” (પૃ. ૬)

“એ ગુજરાતી ગઝલ લખે છે

ઝીણું ઝીણું સજલ લખે છે.” (પૃ. ૧૯)

“કેટલાય ગ્રંથો ઉકેલી જ્ઞાનની પીઠો તમે ખોલી શકો

કોઇના ધબકારાને વાંચી શકો તો આ ગઝલ પામી શકો.” (પૃ. ૨૧)

“છે ગઝલ મારી તરસની તીર્થયાત્રા

આંસુઓના જણ મહી ઝરણાં કરી લે” (પૃ. ૧૯)

“ભલે, ગઝલ હું લખું વ્યથા નૈ

ડસકું તો ગ્રસી જવાયું.” (પૃ. ૫૧)

“હું વગાડું વાંસળી તો સૂરમાં વહેતી ગઝલ
એક તારી ના મળે જો દાદ તો હું શું કરું” (પૃ. ૫૪)
“ક્યાં લખી છે મેં ગઝલ તારી ભલા
શ્વાસ મારા મેં નિચોવ્યા છે જરી” (પૃ. ૬૮)

જગતના કહેવાતા સત્ય અને જ્ઞાની પુરુષોના કામ સામે પણ કવિનો પુણ્યપ્રકોપ જાગી ઊઠે છે. તો ક્યારેક જીવનની નોંધારી વાસ્તવિકતાને પણ કવિ હસી કાઢે છે અને શ્લેષયુક્ત વાણીમાં ટકોર કરી યથાર્થનું ભાન કરાવે છે. સમાજ કે સાહિત્યના સ્થાપિત હિતો સામે અવાજ ઉઠાવતા કવિ કહે છે

“પંડિતોના મો મચકાયા

સાલ્લો આ તો અસલ લખે છે.” (પૃ. ૧૯)

સત્યની આડમાં માણસ હજુ પણ પોતાની સદીઓ જૂની જંગલિયતને પોષે છે. વૃત્તિ અને વર્તન વચ્ચેના આ ભેદને પારખતા કવિ કહે છે,

“ખલપણું કે મલ્લપણું કે છલપણું તારું અડીખમ છે
સાચની તોડી શકે તું આડ તો સાચો મરદ માનું” (પૃ. ૨૭)

તો ક્યારેક ઉપલક્ષિયા જ્ઞાનની શુષ્કતા-નિરર્થકતા બતાવતા અખાની કોટિએ પહોંચીને કહે છે

“તાપથી અવસાન પામ્યો એક જણ

એ હતો પીએચ.ડી. તડકા ઉપર.” (પૃ. ૩૬)

આમ ગઝલના મુખ્ય કહી શકાય એવા પ્રેમ અને અધ્યાત્મ સિવાય પણ અનેક વિષયો કવિ સંવેદનાનો વિષય બની ગઝલમાં અવતર્યા છે. એ દરેક વિષયને કવિ પોતાના અનુભવના ઊંડાણથી સ્પર્શે છે અને ભાષાના ઓજારની બરાબર કસોટી કરીને તેને ગઝલ-સ્વરૂપમાં આકારે છે. ગઝલ સ્વરૂપ કવિને હસ્તગત છે. ટૂંકી કે લાંબી બહરના શેરમાં કવિ ભાવની સભાનતા સાથે સ્વરૂપની સમર્થતા પણ દાખવે છે. ક્યારેક ગઝલનું એક નિશ્ચિત સ્વરૂપ પકડી રાખવાને બદલે પોતાની સૂઝ પ્રમાણે અને ભાવની અનિવાર્યતા પ્રમાણે પ્રયોગાત્મકતા પણ દાખવે છે. કવિશ્રી કનૈયાલાલની પ્રસ્તુત સો ગઝલોમાંથી પસાર થતાં એક સમાન લક્ષણો એ તારવી શકાય કે એમાં ક્યાંય ગઝલના અંતિમ શેર ‘મત્લા’માં કવિએ પોતાના નામ, ઉપનામનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. એ રીતે પરંપરિત ગઝલથી તે અલગ પડે છે. ગઝલના સ્વરૂપમાં સંસ્કૃત વૃત્તોનો ઉપયોગ. કવિએ પ્રસ્તુત કાવ્યસંગ્રહમાં ચાર ગઝલ માટે સંસ્કૃત છંદોનો ઉપયોગ કર્યો છે. એક ગઝલ વસંતતિલકા, એક મંદાકાંતા અને બે ગઝલ ઇન્દ્રવ્રજા છંદમાં રચી કવિએ ગઝલ સ્વરૂપની સંસ્કૃત વૃત્તમાં શક્યતા તપાસી જોઈ છે. આ સંસ્કૃત વૃત્તોની સંકલતા વખતે પણ કવિએ રદિક-કાઠિયા સહીતનું ગઝલનું બંધારણ ચુસ્તપણે જાળવી રાખ્યું છે. વસંતતિલકામાં લખાયેલ ‘વલયો સદીના’ ગઝલનો પ્રથમ શેર અત્યંત આહ્લાદક છે.

“છે સંતના કવનમાં વલયો સદીના

કાશી કહી વદનમાં નયને મદીના” (પૃ. ૩)

ગઝલના ચુસ્ત બંધારણ સાથે આવી સંસ્કૃત વૃત્તોની પણ સમજભરી જાળવણી એ કવિતા-પ્રતિભાનું ધોત્તક લક્ષણ છે. ત્રણ દાયકા સુધી સતત વિસ્તરેલી રહેલી કવિ પ્રતિભાનો લાભ પ્રસ્તુત ગઝલને મળ્યો છે. અને એટલે જ આગલી પેઢીના ગઝલકારોથી ગઝલ સ્વરૂપને એક કદમ આગળ લઈ જવાની ક્ષમતા-પ્રતિભા ધરાવનાર કવિઓમાં કવિશ્રી કનૈયાલાલનું નામ સુનિશ્ચિત છે.

પ્રસ્તુત આ ગઝલોને ધ્યાનમાં લેતાં એની અનેક વિશેષતાઓ છતાં કેટલીક મર્યાદાઓને પણ નજર અંદાજ કરી શકાય નહીં. એમાં સૌથી પ્રમુખ મર્યાદા એ છે કે કેટલીક ગઝલો માત્ર સ્વરૂપની રીતે લખાઈ હોય એમ લાગે છે. ઘણી ગઝલોમાં એક-બે શેરને બાદ કરતા આખી ગઝલને રદિફ-કાફિયાના આયાસો દ્વારા કવિ હંકારે જાય છે. કથનાત્મક રીતિ ગઝલમાં પણ સાવ શુષ્ક રીતે ચાલી આવતી હોય અને ક્યારેક સ્વરૂપમાં પણ વૈવિધ્ય દાખવવા જતા લાંબી બહેરની ગઝલમાં ગદ્યાળુતા ઉપસી આવતી હોય એવું સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે. ‘એક ગોવાળિયાની ગઝલ’ એનું ઉદાહરણ છે. તો ક્યારેક કોઈપણ ચમત્કૃતિ વગરની અને સાવ સપાટી પરની અને કોઈ દૈનિક અખબારોની આવૃત્તિમાં હોઈ શકે એવી ગઝલ કે શેર પણ કવિ કરી જાણે છે.

“હોઠ એના તો ચટાકેદાર છે

ગાલ ગોરા પણ મસલેદાર છે.” (પૃ. ૫૯)

આ ઉપરાંત ‘સંબંધને સેલોટેપથી સાંધી શકાય નૈ’ જેવું ડહાપણભર્યું કથન પણ સીધે સીધું ગઝલમાં મૂકી શેર રચી તેના જેવા અન્ય શેર દ્વારા ગઝલ રચે છે. તેમાં કવિએ કાફિયાની રચના તો કરી છે પરંતુ ‘બાંધી,તોલી, રાંધી, ખાળી, ખોલી જેવા કાફિયા વચ્ચે ક્યાંય પ્રાસનું સાયુજ્ય જળવાયું હોય એમ જણાતું નથી.

વિષય વૈવિધ્ય દાખવતા કવિને ‘એક વૃધ્ધની અનુભુતિ’ નામનું કાવ્ય રચવાની ઇચ્છા થઈ અને પછી તો વૃદ્ધાવસ્થાને બાલ્યવસ્થા સાથે સરખાવી આમ સમગ્ર ડહાપણનો નીચોડ કવિએ સાવ કથનાત્મક રીતે આ ગઝલમાં ઉતાર્યો છે. એક શેર છે.

“પાઠ,માળા અને ધ્યાન કીધાં ઘણાં

અવનવી ફિલ્મ જોવાનું મન થાય છે.” (પૃ. ૯૫)

ભાવ-ભાષા અને સ્વરૂપના વિવિધ ઊંડાણ દાખવતો કવિ ક્યારેક આવી સામાન્ય વાત પણ કરી બેસે છે. જો કે કલમે રચાયેલું કંઈ બધું જ ઉત્તમ નીવડી શકે નહીં. પરંતુ જે ઉત્તમ નથી તેને સ્વ-અવલોકન ધ્વારા ઉત્તમની સાથે આવતું જરૂર રોકી શકાય. ક્યારેક તો કવિ મધ્યકાલીન કવિઓ જેવી ફલશ્રુતિ પણ ગઝલમાં રજૂ કરે છે.

“સાંભળશે જે ધ્યાન ધરી એ લોક વૈકુંઠ પામે રે

મે કલ્પવૃક્ષની ડાળે બેસીને ગઝલ તારી લખેલી છે.” (પૃ. ૬)

જો કે અહીં કલ્પવૃક્ષની ડાળે બેસી એની ગઝલ લખવાનું કલ્પન એકદમ નવું અને તાજું છે.

આ ઉપરાંત ‘જો અને તો’ ની શરતો સાથે લખાયેલી ‘તો જીવી જાશો’ ગઝલ પણ સાવ કથનાત્મક અને સપાટી પરના ભાવોને ગઝલ સ્વરૂપમાં ઉતારનારી છે. તો ‘એક ચુંબન આપ?’ ગઝલમાં પ્રત્યેક શેરના રદિકના અંતે મુકાયેલું પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન પણ પ્રત્યાયન માટેનો પ્રશ્નાર્થ છે. રદિફ જે ભાવાર્થ રજૂ કરે છે તે પ્રમાણે તેમાં સૂચનાત્મક-કથનાત્મક કે વિનંતી સૂચક ભાવ રજૂ થયો છે. પરંતુ કવિએ પ્રશ્નાર્થ શા માટે મૂક્યું છે તે સંકુલતા સમજી શકાય એવી નથી. એક ઉદાહરણ જોઈએ.

“લે બધી મારી ગઝલ તારી, હવે તો એક ચુંબન આપ?

જીવતરની ખુલશે બારી, હવે તો એક ચુંબન આપ?” (પૃ. ૬૧)

આ ઉપરાંત જે શબ્દ કવિને ગમી જાય છે તેનો એટલો બહુલ માત્રામાં ઉપયોગ થયો છે કે તે એકવિધતા અંગે પુનરાવર્તનના દોષ સુધી પહોંચી જાય છે. ‘ટેરવાં’ અને ‘હસ્તરેખા’ જેવા શબ્દો પ્રત્યેના કવિના અતિ-લગાવને લીધે પુનરાવર્તનનો દોષ પ્રવેશી ગયો છે. આવી કેટલીક મર્યાદાઓને ધ્યાનમાં લીધા બાદ પણ કહેવું પડે છે કે કશુંક નવું કરી બતાવવાનો ઉન્મેષ પ્રસ્તુત કાવ્યસંગ્રહ ધ્વારા ચરિતાર્થ પામ્યો છે.

‘મંત્રોચ્ચાર’ કાવ્યસંગ્રહનું બીજું મહત્વનું સ્વરૂપ ગીતકાવ્ય છે. આ સંગ્રહ નિમિત્તે કવિએ સત્તાવીશ ગીતો આપ્યાં છે. ગીત કાવ્યપ્રકાર એ આમ તો માનવ-જાતના વિકાસ જેટલો આદિમ છે. તેમ છતાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં છેલ્લી અડધી સદી દરમ્યાન ગુજરાતી ગીતનું જે ચોક્કસ કાવ્યાત્મક સ્વરૂપ નીપજી આવ્યું તેના એક સોપાન તરીકે શ્રી કનૈયાલાલ ગુજરાતી ગીતને પ્રતિભા-સંપન્ન રીતે ખેડી બતાવે છે. પ્રકૃતિ, પ્રતિભા અને અભ્યાસ ત્રણેયનો સમન્વય આ સ્વરૂપ નિમિત્તે થયેલો જોઈ શકાય છે. ગુજરાતી ગીતના સ્વરૂપ અને તેના પ્રમુખ ગીતકાર સંદર્ભે કવિએ મહા-શોધ નિબંધ તૈયાર કરેલો છે. તેનો સીધો લાભ અહીં કવિ સંવેદનને ગીત સ્વરૂપમાં ઢાળવામાં પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે કોઈપણ સ્વરૂપની શાસ્ત્રીયચર્ચા કરવી અને તે સ્વરૂપને રચી બતાવવું એ બંને ભિન્ન બાબતો છે. તેમ છતાં અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો એમ આ સ્વરૂપ રચનામાં અભ્યાસની સાથે કવિની પ્રકૃતિ અને પ્રતિભા પણ કામે લાગી છે. પરંતુ કવિના આ ગીતકાવ્યોનો અભ્યાસ કરતા એક બાબત સ્પષ્ટ છે કે આ તમામ ગીતો પર કવિશ્રી હરીન્દ્ર દવે, રમેશ પારેખ, અનિલ જોશી, વિનોદ જોશી અને માધવ રામાનુજનો પ્રભાવ ક્યાંક ને ક્યાંક વર્તાય છે. અન્ય ગીત કવિઓનો પ્રભાવ પણ કવિએ વત્તા-ઓછા અંશે ઝીલ્યો છે

‘મંત્રોચ્ચાર’ સંગ્રહનું પ્રથમ ગીત ‘માછલીનો દરિયો કે...’ કવિશ્રી કનૈયાલાલના ઉત્તમ ગીતોમાંનું એક છે. વિષય, સંવેદન અને ઉત્તમ કલ્પનગીત તરીકે એનું આગવું મહત્વ છે. તેમ છતાં રમેશ પારેખના ‘એક પ્રશ્ન’ ગીતની ઊંડી અસર આ ગીત ઉપર છે એમ ચોક્કસ કહી શકાય. આ ઉપરાંત ‘બસની એક જ સીટ પર બેઠેલા છોકરા-છોકરીનું ગીત’, ‘એક છોકરી રઘુવીર ચૌધરીના પ્રેમમાં પડી’, ‘હેં! છોકરીનું નામ નૈ’, ‘એક છોકરી હવેથી નવલો અંદાજ’, ‘મુંબઈની એક છોકરીનું ગીત’ જેવા ગીતોમાં પણ આ અસર જોઈ શકાય છે. આ અસર છતાંય કવિ-પ્રતિભાનો સંસ્પર્શ ઘણા ગીતો નિમિત્તે અનુભવાય છે. વિષય-વૈવિધ્ય દાખવતાં કવિએ ઉપર્યુક્ત એક ગીતમાં ભાષા-સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોને છોકરીની ઉપમા આપી છે અને આ ભાષા અને સ્વરૂપ ગુજરાતીના મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર શ્રી રઘુવીરના પ્રેમમાં પડી ચારિતાર્થ થયાં એવા ભાવને કવિ વ્યક્ત કરે છે. ‘ઝળહળતા સૂરજ’ અને ‘ભાષાના વડ’ તરીકેની કવિ શ્રીરઘુવીર ચૌધરીની ઉપમા યોજે છે ત્યારે કવિની પ્રતિભા સ્વયં જ્ઞાનની પીઠ તરીકે ઉપસી આવે છે.

‘હેં! છોકરીનું નામ નૈ?’ અને ‘એક છોકરી હવેથી નવલો અંદાજ કવિ-પ્રતિભાના તેજ દર્શાવતા પણ ક્યારેક કૃત્રિમતામાં સરી પડતાં મધ્યમ કક્ષાના ગીત કાવ્યો છે. જીવંતરમાં એક છોકરી હોવાની મહેચ્છા અને પછી એ છોકરી ન હોવાની વાસ્તવિકતા ઉદ્દગાર અગે પેલા શિયાળની ‘દ્રાક્ષ તો ખાટી છે’ ની નીતિ થી અભિવ્યક્ત થઈ છે. જીવંતરમાં એક છોકરી ન હોવાની આરત અનુભવનો નાયક વિવિધ રીતે પોતાની જાતને મનાવવા વાનાં કરે છે. છોકરી તો ‘મુસીબતનો પહાડ’ છે, ‘દુઃખોનું ઝાડ’ છે, ‘બુદ્ધિમાં તાડ’ છે, એવી રજૂઆત કરી છેલ્લે તો ‘છોકરીની જાત જ લબાડ છે’ એમ કહેવા સુધી પહોંચી જાય છે. આ યુક્તિ સમગ્ર ભાવને ઉપકારક સાબિત થાય છે. સાથે સ્વરૂપ વિશેની સૂઝ પણ ગીતને ઉપયોગી બને છે. પરંતુ લય સાધવાના અથાગ પ્રયત્નરૂપે કવિ ‘પત્તાની ત્રીનપત્તી બાજીમાં’ જેવા સમાનાર્થી શબ્દયુગ્મ કે ‘ભારેખમ લોન છે’ જેવા કૃતક પ્રયોગો કરે છે તે ગીતની મર્યાદા તરીકે ઉપસી આવે છે. ‘નવલો અંદાજ’ ગીત પણ પ્રલંબ લયમાં એક છોકરીનો રાધા, મીરાં, લૈલા, રઝીયાથી અલગ અંદાજ બતાવે છે. આ ગીતની વિશેષતા એ છે કે પ્રલંબ લયમાં છોકરીની અનેક વિશેષતાઓ દર્શાવતું ગીત હોવા છતાં લયબદ્ધતા એક ભાવપ્રવાહમાં વહે છે. એ ગીતનો એક અંતરો જોઈએ.

“છોકરીની ખણખણતી આંખ ને આંખમાં ઝાંઝરીનો રવ
ને રવમાં અનુભૂતિ વેદની
છોકરીની પાંપણમાં ઝૂલે પ્રભાત ઝૂલે રહુકાઓ સાત
અને ટહુકામાં અનુભૂતિ કેદની”

સમગ્ર કાવ્ય એના ઉત્તમ કલ્પન અને પ્રાસરચનાને કારણે સર્વાંગ-સુંદર નીપજી આવ્યું છે. કવિ આવા જ ઉત્તમ ગીતોની સાથે ‘બસની એક સીટ પર...’ અને ‘મુંબઈની એક છોકરીનું ગીત’ જેવા સાવ સામાન્ય ગીતો પણ આપે છે. ગીત-સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ એમાં કયાંય બાંધ-છોડ નથી પરંતુ સમગ્ર ગીતને અંતે એમાં એવું કશું નીપજી આવતું નથી કે જે ભાવક ચેતનાને સંકોરે. વિષય તો ગમે તે હોઈ શકે પણ કવિ કક્ષાએ થયેલી ભાવ-સંવેદનની રજૂઆત ઊણી ઉતરે છે. અને ક્યારેક તો કૃતક પ્રયોગ સમી બની રહે છે. થોડાક સમય માટે બસની એક સીટ પર બેઠેલાં છોકરા-છોકરીના મનમાં પાંગરતો પ્રેમ તેની નાયિકા ‘ગળામાં ગાળિયો’ પહેરી લે એટલી હદે લઈ જાય છે જે કાલ્પનિક વાર્તા જેવી ઘટના લાગે છે. ઉપરાંત ‘બસની સ્પીડ’ જેવા શબ્દપ્રયોગો પણ ગીત-રચનામાં ખૂંચતા હોય એમ લાગે છે. ‘મુંબઈની એક છોકરીનું ગીત’માં કવિએ મુંબઈ જેવા મહાનગરના દરિયાથી માંડીને હૈંગીંગ ગાર્ડન અને જુહું ચોપાટીના સ્થળો તેમજ છોકરીની વાતોમાં વી.ટી.સ્ટેશનથી ઊપડતી ટ્રેન જેવી ગીરદી-ભીડ બતાવીને એક છોકરી નિમિત્તે મુંબઈ-દર્શન કરાવ્યું છે. લયપ્રાસ અને ગેયતાના જાણકાર કવિ એક સામાન્ય વાતને પણ ગીતમાં ગૂંથી શકે છે તેનું આ ગીત ઉદાહરણ છે.

‘સાહ્યબોમારો’, ‘મૂઠ એક છોકરાને’ અને ‘ચંપાની પાંદડી ઉઝેનું ગીત’ કવિશ્રી વિનોદ જોશીની કવિતાની અસર ઝીલતાં ગીતકાવ્યો છે. એમાંય ‘સાહ્યબોમારો’ ગીતનો ઉપાડ તો કવિશ્રી વિનોદ જોશીના ગીત ‘સખી ! મારો સાયબો’ ગીતને એકદમ મળતો આવે છે. આ ત્રણેય ગીતમાં તો નાયિકા પોતાના પ્રિયતમ સાથેના પ્રણય-મિલાપની ક્ષણો આલેખે છે. રજૂઆત માટે પડકારજનક એવી આ ક્ષણોને પણ કવિ પોતાના ઉત્તમ ભાષા ઓજાર ધ્વારા સહેજ પણ અશ્લિલતામાં સરી પડ્યા વિના આલેખે છે.

“ઢોલિયેતો અજવાસ કરી ઝોંકાર
મૂઓ એ પારેવાં પંપાળે
અધમણ લઈને ધબકારાનો હાંફ
ઝૂલું એના હોઠની ડાળે”

પોતાનાં મનવાંછિત છોકરાને જોતાં જ એના પ્રેમમાં પડી જવાની સંવેદના ‘મૂઠ એક છોકરાને’ કાવ્યમાં આલેખી છે. છોકરાના વ્યક્તિત્વની વિશેષતા અને તેને જોયા પછી પોતાની પરવશતા કવિ ઉત્તમ રીતે નાયિકાના મોઢે આલેખે છે. ‘ચંપાની પાંદડી...’ ગીતમાં પણ નાયિકા પોતાને ચંપાની એક પાંદડી જેવી નાજુક બતાવી પોતાની સાથે, પોતાની લાગણીયો સાથે મૃદુવ્યવહાર કરવાની વિનતી કરે છે. ‘ફૂણાં માખણ મારા ઓરતા રે એનો રંગ ઘેધૂર’ જેવી ઉત્તમ કાવ્યપંક્તિ આ ગીત નિમિત્તે રજૂ થઈ છે.

પ્રેમની પીડાને અભિવ્યક્ત કરતા અન્ય ગીતોમાં ‘રાતી ચોળ વેદના’, ‘એક બખિયો’ તેમજ ખંડ શિખરિણીમાં લખાયેલ સોનેટ મિશ્રિત ગીત ‘તમે’ છે. ‘રાતી ચોળ વેદના’ માં એક તરફ ‘ખીચોખીચ તરસતી’ રસિક નાયિકા છે તો સાવ સામા છેડાનું વ્યક્તિત્વ ધરાવતો ‘ઠાલિયાના પહાડ’ જેવો નાયક છે. નાયિકાના શમણાં ‘ઉંબરની અંદર જ શણગારેલાં’ રહી જાય છે. અને તેમાંથી અનુભવાતા તીવ્ર સંઘર્ષની વેદના અનેક કલ્પનો અંગે પ્રતીકો વાપરીને કવિએ કહી છે. ‘એક બખિયો’ ગીત કાપડામાં બખિયો ભરવાથી માંડીને જીવતરમાં બખિયો ભરવા સુધી વિસ્તરે છે. ઇચ્છાઓ-અરમાનોના બખિયા ભરી ભરીને નાયિકા કાપડું તૈયાર કરે છે અને નાયિકા પોતે ઝરણું બની દરિયા રૂપી નાયકમાં એકાકાર થવાની ઇચ્છા સેવે છે. ‘તમે’ કાવ્યમાં કવિ સોનેટનું સંમિશ્રણ કરવા માટે ખંડ શિખરિણીનો પ્રયોગ કર્યો છે જુઓ “ અમે નેત્રે ભર્યા પ્રણય રસના રાસ-રસણાં “

અહીં ત્રીજી પંક્તિમાં અગિયાર અક્ષરી યુગ્મનો ઉપયોગ કવિએ કર્યો છે. તેમાં પણ ‘મનકમળમાં યાદ તમારી’ તેમાં પણ છેલ્લા યુગ્મ ‘લગા’ નાં સ્થાને ‘ગાગા’ આવે છે.

અન્ય ત્રણેક ગીતો રાધા-કૃષ્ણ વિષયક છે. ‘રાધાનું રિસામણું’, ‘સૈયર શું કરીએ’ અને ‘હવે કેવો રે મોહા!’ આમાં ‘રાધાનું રિસામણું’ કાવ્ય કવિશ્રી માધવ રામનુજના કાવ્ય ‘ગોકુળમાં આવો તો’ ની પ્રગાઢ અસર તળે રચાયેલું છે. બંને ગીતોનો ઉપાસ જોઈએ:

“ગોકુળમાં કોક વાર આવો તો કા’ન,
હવે રાધાને મુખ ના બતાવશો’
ગાયોનું ધણ લઈને ગોવર્ધન જાવ ભલે,
જમાનાને કાંઠે ના આવશો.”

-માધવ રામાનુજ

“રાધાને આંગણે આવે ભલે ને કા’ન,
રાધાને ખોરડે ના આવતો
રાધાને ખોરડે આવે ભલે ને કા’ન,
રાધાને ઓરડે ના આવતો”

-કનૈયાલાલ ભટ્ટ

બંને ગીતમાં સંવેદના પણ એક સરખી જ છે. ગોકુળમાં રાધાને એકલી મૂકીને શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકા જઈ વસ્યા. કનૈયામાંથી રાજા કૃષ્ણ બનવાની ઘટના પાછળ રાધાએ વેઠવો પડેલો કડુણ કાવ્યનું સંવેદન કેન્દ્ર છે. આમ છતાં બંને કવિઓએ આ સંવેદનની માવજત પોતીકી રીતે કરી છે. ‘હવે કેવો રે મોહ !’ કાવ્યમાં પણ કૃષ્ણરંગે રંગાયેલી ગોપી-વ્રજનારીની આત્મવિસ્મૃતિનું બયાન છે. પોતાનું અસ્તિત્વ હવે શ્યામ-નામમાં ઓગળી ગયું છે એની અનેક આયામી રજૂઆત અને ગીતનો આંતર-બાહ્ય લય, શબ્દ-પ્રાસ તેને કર્ણમધુર બનાવે છે.

આ ઉપરાંત ‘તમે કરો તે લીલા મનજી’, ટહુકાઓ પછવાડે ચીતરેલી પીડાને અભિવ્યક્ત કરતું ‘લે, આવું તે કંઈ હોય’ ભોળી નણંદ અને છેલછબીલા નણદોઈના વ્યક્તિત્વ વિરોધાભાસને પ્રગટ કરતું ‘નણંદ-નણદોઈ’ નું ગીત અને કવિશ્રી રમેશ પારેખ જેવા તળપદા શબ્દોના લયને આબાદ ઝુલનારું અને રજવાદી કટાક્ષને આલેખતું ‘ચાલો રાણી રંગે રમવા’ ગીતો કવિપ્રતિભાને બળે ઉત્તમ બન્યાં છે. એમાં વિષયનું સંવેદનનું એક નવું જ ભાવવિશ્વ ઉઘડતું દેખાય છે. સ્વરૂપ પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા પણ આ ગીતો ધ્વારા છતી થાય છે. આ ઉપરાંત ડિઝીટલ યુગમાં વિસ્તરતા ઉપકરણોની સાથે સંવેદનાનું સાયુજ્ય ‘આંખોથી ઇમેલ મોકલવાનું ગીત’માં રજૂ થયું છે. આ ઉપરાંત વિષય-વૈવિધ્ય રજૂ કરતાં ને કવિશ્રી મકરંદ દવેના અનહદના નાદને આલેખતા, જીવંતરની સાવ સરળ વ્યાખ્યા કરી જાણતાં, ‘એક લય વહે અંતરમાં’ અને ‘મનવા શું કરીએ’ ગીત પણ કવિની ઊંડી ચિંતનદૃષ્ટિ-જીવનદૃષ્ટિ અને ભાષાપ્રભુત્વને કારણે જીવંત થઈ ઊડ્યા છે. અનહદને ન પામી શકતાં કવિનો ઉદ્ગાર પ્રત્યેક ભાવકને અસરકર્તા બને છે.

“શ્વાસે શ્વાસે ઝૂંચ્યા કરવું
અનહદ સૂર ના ચાખું
અંધારું તો હોય આંધળું
અજવાળું ય ઝાંખું?”

આમ, સમગ્ર રીતે જોતાં કવિશ્રી કનૈયાલાલે ગઝલ ઉપરાંત ગીતકાવ્યોમાં પણ વિષય વૈવિધ્ય, ચોટદાર સંવેદન, ભાવને અનુરૂપ ભાષારચના અને સ્વરૂપ અંગેની ઊંડીને સમજને કારણે અનિલ-રમેશ, વિનોદ-જગદીશ અને માધવ

રામાનુજની પેઢી પછી એ પ્રવાહને સમૃદ્ધ કરવાનું કાર્ય પ્રસ્તુત ગીતો ધ્વારા કર્યું છે. ડો. ચિનુ મોદી કહે છે તેમ “એક દિવસ એ ગીતને રમેશ, અનિલ, માધવ અને વિનોદથી જૂદું લખી આપશે.” આ વાતનું સમર્થન કરી શકાય તેવી સમૃદ્ધિ ‘મંત્રોચ્ચાર’ના ગીતોમાં વસેલી છે. એ નિર્વિવાદ બાબત છે.

ગઝલ અને ગીત કાવ્યો બાદ ત્રીજા ભાગમાં કવિએ અછાંદસ કાવ્યો આપ્યા છે. ચાર કાવ્યો અલગ અલગ વિષયને રજૂ કરે છે અને ત્યાર બાદ આવતા અઢાર કાવ્યો ‘પ્રેમપત્ર કાવ્યો’ ના શીર્ષક અંતર્ગત મૂકાયેલ છે. પ્રેમની વેદનાને વાચા આપતું કાવ્ય ‘કશું જ ના કહેતી’ કવિના સ્નાતન પ્રેમને આલેખે છે. ‘તું મને જ્યારે જ્યારે ચાહે છે’ કાવ્ય અછાંદસમાં પણ કવિની સર્ગશક્તિના દર્શન કરાવતું કાવ્ય છે. ‘મારા દેહ મૃત્યુ બાદ’ કાવ્ય કવિશ્રી સુરેશ જોશીના કાવ્ય ‘કવિનું વસિયતનામું’ કાવ્યની યાદ અપાવે એવું છે. કવિ સૂર્યની જેમ એક જગ્યાએથી આશમી તરત જ બીજી જગ્યાએ ઊગવાની વાત કરે છે. તેમજ મૃત્યુબાદની લૌકિક વિધિઓ અને લાગણીઓથી ઉફરા જઈ પોતાના અસ્તિત્વને ચીરસ્મરણીય બનાવવાની વાત અછાંદસના આંતર-લયને સાથે લઈને કરે છે.

પ્રેમપત્ર કાવ્યોમાં પ્રેમના અનેક સ્વરૂપો રજૂ થયાં છે. કવિ પોતાના પ્રણયને ઇશ્વરની કોટિએ કલ્પે છે. પોતાના પ્રિયપાત્રની ઉડતી લટમાં તો ક્યારેક એની રાહ જોવામાં, ક્યારેક પ્રિયતમાને હોઠે કરેલા ચુંબનમાં તો ક્યારેક પ્રકૃતિના લગાવમાં કવિ પ્રેમરૂપી ઇશ્વરની કલ્પના કરી પ્રેમપત્ર લખવાની વાત કરે છે. પ્રિયતમા સાથેનું મિલન પણ કવિને એક બ્રહ્માન્દનો અનુભવ કરાવે છે અને તે તમામ સંયોગ શૃંગાર અને વિપ્રલંભ શૃંગારના આલેખન વખતે ટેરવાંના હથેળીના અને હોઠના સ્પર્શમાં પ્રેમપત્રો અંકાયેલા કવિ કલ્પે છે. ક્યારેક તો પોતાના ગીત –ગઝલ એ પણ પોતાના પ્રેમપત્રો જ હોય એવી રજૂઆત પણ કરે છે. તો અંતે જતાં એસએમએસ, ફેસબૂક અને વૉટ્સપ જેવા માધ્યમોને કારણે વિસરાતી જતી પ્રેમપત્રોની અમીરાતને એક ઊંડા આઘાતરૂપે અનુભવે છે. ‘આપણા જ હસ્તાક્ષરોની વિરાસત ગુમાવી દીધી છે.’ જેવાં ઉદ્ગારો ધ્વારા યાંત્રિક થતા જતા પ્રેમને કવિ સંવેદનની કક્ષાએ રહી અવલોકે છે.

કાવ્યસંગ્રહની અંતમાં કવિએ અઢાર લઘુ હાઇકુનો પ્રયોગ અજમાવી જોયો છે. પાંચ, સાત, પાંચ અક્ષરનું સ્વરૂપગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્નેહરશ્મિથી માંડી આજ સુધી રચાતું આવ્યું છે. કવિ એમાં પણ પ્રયોગાત્મકતા દાખવી ત્રણ, પાંચ, ત્રણ અક્ષરનું લઘુ-હાઇકુ કાવ્યપ્રકાર અજમાવી જુએ છે. આવા કુલ પંદર લઘુ હાઇકુમાંથી થોડાંક અર્થસઘન અને ભાવનું ઊંડાણ તાગી શકવાની શક્યતા ધરાવે છે:

‘મીણનો	‘ટેરવે
સ્પર્શ કેવો: તું	પડી તિરાડ
કહે ને?’	સ્પર્શની’

આવા ઉત્તમ અર્થગહનતા ધરાવતા લઘુ-હાઇકુ કવિએ આપ્યાં છે. અહીં આપેલા પંદર કાવ્યોમાંથી પાંચેક કાવ્યોને બાદ કરતા બાકીના કાવ્યો સામાન્ય કોટિના છે. તેમ છતાં આ નિમિત્તે એક કાવ્ય પ્રકારા કવિએ ખેડી બતાવ્યો છે તે પ્રસ્થાનકાર તરીકે તેમની વિશેષતા છતી કરે છે. સમયની સખત અછત ધરાવતા આ યુગમાં ટ્વીટર સ્ટોરી અને માઇક્રો-ફિક્શન વાર્તાઓ લખાતી થઈ છે ત્યારે કાવ્ય સ્વરૂપમાં પણ આવું અતિ લઘુ સ્વરૂપ ભાવકરૂચિને પોષે તો એમાં નવાઈ નહીં!

સંદર્ભ

I. મંત્રોચ્ચાર : કાવ્યસંગ્રહ, કનૈયાલાલ ભટ્ટ, મૂલ્ય - રૂ/- ૩૪૦/- જાહનવી પ્રકાશન - ગાંધીનગર

પ્રા. સંજયકુમાર એમ. પટેલ

ગવર્નમેન્ટ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ

પોશીના

Copyright © 2012 - 2018 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat